

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук

Національна металургійна академія України

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ: ІМ'Я ВЛАСНЕ, ШИРОКИЙ СМИСЛ І ПРЕДМЕТНИЙ ПРОСТІР

Розглянуто різні виміри широкого смислу політичної економії, визначено склад і будову її предметного простору в парадигмальному контексті.

Комусь із мудреців належить цікава думка про те, що новонароджена дитина, будучи ще безпорадною і нетямущою, покійно приймає від батьків прізвище і по батькові. Проте своє ім'я вона визначає самостійно, а батьки лише озвучують її вибір, абсолютно переконані у зворотному. Втім, у філософії імені можна знайти велику кількість не менш парадоксальних тверджень, що незмінно конкурують за розум і гаманці. Але що практично не беруть під сумнів, так це явну зумовленість імені іменованим і відому залежність іменованого від імені. Отож і справді, діалектика є всюдисущою.

Що іменує політична економія, і що трапиться з іменованим, якщо це ім'я буде загублено? На догоду кому і чому всупереч вітчизняній науковій традиції це ім'я намагаються пустити в непам'ять? Чи не супроводжуються наполегливі спроби "прощання" з політичною економією неправними втратами для всієї економічної науки, і чи не обертаються ці втрати провалами в економічній практиці? Риторичне питання. Політична економія – аж ніяк не новонароджена і нетямуща дитина, але так само потребує підтримки, апології та захисту. Головні засоби захисту і наступу відомі – пошана до минулого, прихильність ідеалам, творчий розвиток, відкритість у світ і майбутнє.

Ім'я власне і широкий смисл

Як відомо, в різних країнах фундаментальну економічну науку (ФЕН) називають по-різному: *економія* – у Греції та Іспанії, *політична економія* – у Франції, *вчення про народне господарство* – в Німеччині, *вчення про господарство* – у Фінляндії, *національна економіка* – в Туреччині та Швеції, *економікс* – у США¹. На пострадянському просторі на зміну терміну "політична економія" прийшли інші. За право іменувати фундаментальну економічну науку конкурують терміни "економічна теорія", "загальна економічна теорія", "теоретична економіка", "економіко-теоретичне знання", "теорія економічної науки" тощо². Зрозуміло, це не випадково.

¹ Ідеться, зрозуміло, про переважну традицію, а не про всю палітру назв.

² Не лишився осторонь від пошуку нового імені й автор цих рядків (див., напр.: Тарасевич В.Н. О предмете экономической теории. – Днепропетровск, 1997). Не годиться відмовлятися від написаного, але так само суперечить етосу науки зупинятися на досягнутому. За уважнішого розгляду термін "економічна теорія" вияв-

По-перше, кардинальні суспільні зрушення зламу II і III тисячоліть, що змінили долі держав і народів, не були передбачені наукою, а запропоновані наукові пояснення і прогнози важко визнати задовільними, а тим більше, вичерпними. Світ стає складнішим, а тому має змінюватися й ускладнюватися ФЕН. Щоправда, вказані зрушення не спричинили масових спроб змінити її традиційне ім'я у країнах за межами пострадянського простору.

По-друге, створення і становлення нових незалежних держав на цьому просторі, активні зусилля з формування національних версій ФЕН супроводжуються не лише прагненням збагатити традиції, але і дистанціюватися від радянської політичної економії, поквитатися не тільки з її відомими негативами, а і з нею самою. Але хіба політична економія – це виключно радянський продукт? Хіба правомірним є ототожнення науки з навчальними курсами?

По-третє, незважаючи на офіційний присмак сталінізму і догматизму, радянська політична економія, особливо її творча складова, була марксистською, а тому – антикапіталістичною. Нові "господарі заводів і пароплавів" не можуть примиритися з властивими їй соціально-класовим підходом, баченням таємниць капіталістичної експлуатації найманої праці, альтернативним поглядом на майбутнє людства. Зрозуміло, їм потрібна "чиста" економічна теорія, вільна від критичного марксизму. Яка ж тут політична економія?

Чи є ці причини достатніми для *абсолютного виключення* політичної економії з "переліку" імен власних ФЕН? Так, є, але лише для тих, хто готовий на вигідну собі "резекцію" "духу і плоті" ФЕН, її оскоплення і контрольоване плавання. На мій погляд, *збереження за політичною економією права іменувати фундаментальну економічну науку* диктовано не лише науковими стандартами вільнодумства, плюралізму, неупередженості й об'єктивності, служіння істині, а не золоту. Вона має це право *за фактом народження*, бо самостійно обрала своє ім'я, *якості змісту*, бо в поті чола його створила, генетично закладеній *відповідності духу нашого часу*, бо її проблематика є як ніколи сучасною. Я не проти інших імен власних, але тільки науково обґрунтованих і вистражданих. Утім, чутки про смерть політичної економії є вельми перебільшеними.

Слідом за Ф.Енгельсом у професійному науковому економічному співтоваристві прийнято вважати, що *політична економія в широкому смислі* вивчає не лише капіталістичний, але і решту способів виробництва. Цю позицію важко заперечити, тим більше відкинути "за непотрібністю". Але чи вичерпується нею розуміння широкого смислу політичної економії?

Якщо кинути *ретроспективним оком* на людське знання, то мимоволі переконалися в його універсумному характері. Універсумному в тому сенсі,

ляється *найбільш умовним* з усіх указаних. Зрозуміло, будь-яке ім'я складного називаного є умовним у тому сенсі, що не в змозі вичерпно відбити зміст називаного. Проте будь-яка умовність не має бути необмеженою – ім'я власне не повинно виходити за змістовні межі називаного, а, залишаючись у цих межах, має подавати сутнісні аспекти змісту називаного. В цьому контексті *ототожнення науки і теорії*, що стверджує термін "економічна теорія", є щонайменше не коректним. Наука є незмірно багатшою за теорію, теорія – один із багатьох елементів науки.

що воно – суть процес і результат збагнення людиною всіх і кожної зі сфер життєдіяльності або універсуму – екологічної, економічної, соціальної, духовної, політичної. Оскільки вказані сфери взаємодіють, "зшиті тисячами ниток", співінтегровані, то і відповідні види знання – екологічне, економічне, соціальне, духовне, політичне – є єдиними не меншою мірою, ніж відособленими. Більше за те, економіку або економічну сферу життєдіяльності, втім, як і будь-яку іншу, не можна адекватно досягнути саму з себе, поза універсумним онтологічним і гносеологічним контекстом.

Економічне знання є універсумним та інтеграційним за фактом свого народження з початково синкретичного і цілісного універсумного. Це означає, що з моменту народження і "на все життя" в генетичному коді політичної економії відбито потенції *цілісності, універсумності, інтеграційності, схильності до інтелектуальної експансії та сприйнятливості до неекономічної думки і відчуття, полілогу зі знанням екологічним, соціальним, духовним і політичним*. У політичній економії, як у краплі води, сконцентровано багатство океану універсумного й економіко-універсумного знання. Чи ж це не широта і глибина?

Дещо звучимо ретроспективу. Економічне знання як відносно самостійна реальність структурується за різними ознаками. Перш за все, маючи на увазі характер і результати збагнення, виокремлюють *наукове і позанаукове* економічне знання. Останнє вражає своєю різноманітністю, включаючи, принаймні, міфологічне, релігійне, народне, художнє, магічне, екстрасенсорне, езо- й екзотеричне. Наукове економічне знання народжується з позанаукового й активно з ним взаємодіє.

Упродовж століть співіснуючи з ненаукою в утробі матери – *філософії*, політична економія ввібрала "у плоть і дух" і зберегла дотепер (на відміну від рафінованого позитивізму) узи спорідненості з нею, унікальні й усе ще не використововувані повною мірою канали спілкування і взаємозбагачення. Народившись наукою й обравши собі ім'я власне, політична економія залишилася філософією, але вже в новій якості – *філософії економічної науки*. Тому політична економія в широкому смислі передбачає активний полілог із філософією і позанауковим знанням, коеволюцію і взаємозбагачення. Цієї традиції дотримувалися видатні філософи і політекономі-класики – А.Сміт, Дж.Ст.Мілль, К.Маркс. А чи мають право відмовлятися від неї їхні учні та послідовники?

Новонароджена політична економія в певному сенсі є синкретичною – її *фундаментальна і прикладна* складові виокремлюються пізніше. І хоч би як сучасні численні економічні науки – і фундаментальні, і прикладні – пишались своєю самостійністю і величиною, у них одна, *загальна* кровна мати – політична економія. Саме вона передала своїм дітям, онукам і правнукам вистраждані нею *базові постулати науковості*, які дозволяють відокремити наукові зерна від псевдонаукових плевел: а) чітке розмежування *об'єкта і суб'єкта* пізнання, допущення розгляду суб'єкта пізнання як його об'єкта, а об'єкта як суб'єкта; б) пошук і визначення *об'єктивних законів* руху об'єкта і на цій основі *передбачення* можливого *майбутнього стану* об'єкта і його *змін*; в) вивчення об'єктів *безвідносно до їх сьогохилинної* актуальності та практичної значущості. Вказані об'єкти можуть бути пред-

метом масового практичного освоєння в *невизначеному майбутньому*. Зрозуміло, це не означає, що політична економія "байдужа" до практики. Навпаки, саме вона вперше постулювала практику як критерій істини, а також базові *праксеологічні* імперативи (активність, інтенціональність, фокусування і т. д.); г) спеціальна підготовка *суб'єкта* пізнання, освоєння ним елементів і операцій наукової діяльності, а також її *аксіології, етосу* (особливих ціннісних орієнтацій та етичних принципів – сумлінності, толерантності, прагнення до новизни, верховенства істини, неприпустимості плагіату і т. д.); г') особлива *мова, спеціальна апаратура, техніка і технологія* як *засоби* наукового пізнання; д) ключовий *продукт* (результат) наукової діяльності – *сутнісне, нове та істинне знання*; е) формування *знання про методи* наукової діяльності, а в ширшому плані – *методології* наукового пізнання, саморефлексії науки³.

І якщо хто-небудь із нащадків з якихось причин не дотримується вказаних постулатів, чи винна в цьому політична економія? Навпаки, вона передбачила і своєрідні варіанти контролю, що оберігають від девіантної поведінки. Зокрема, йдеться про *саморефлексію* економічної науки. Саме політична економія – піонер її (саморефлексії) першого етапу, поданого історією економічних учень, хай переважно емпіричного, описового, але вкрай важливого, бо в ньому поміщені потенції етапів подальших – *наукової та філософської* саморефлексії. Важко собі уявити, щоб політична економія відмовилася від місії їх освоєння, поклавши її виключно на своїх дітей і онуків. До того ж вона володіє особливими материнськими правами, можливостями і мудрістю, щоб налагодити діалог між ними, *фрагментацію і диференціацію* економічного знання зрівноважити *інтеграцією і синтезом*.

Отже, широкий смисл політичної економії є аж ніяк не одновимірним. Він іманентний усім ключовим зрізам економічного знання – онтологічному, гносеологічному, аксіологічному і праксеологічному. Зрозуміло, не є виключенням і предметна проблематика.

Парадигма і предмет

Колись модна *парадигмальна* проблематика вже добряче призабута. Між тим, із всіх методологічних новацій вона поки що є найбільш адекватною предметним аспектам політичної економії в широкому смислі, оскільки дозволяє досліджувати співвідношення і взаємодію різних елементів науки в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному і праксеологічному контекстах.

Відповідно до традиційного підходу до самого поняття "предмет науки" останній розглядають, як правило, або автономно, або у взаємозв'язку тільки з методом. Тим самим ніби постулюється простота предмета, недооцінюються взаємозв'язки з іншими важливими й органічно "сплавленими" елементами *наукової парадигми*, які формують його зміст: 1) найзагальнішими світоглядними принципами і ціннісними установками; 2) особливостями конкретно-історичних умов існування науки; 3) змістом і характером взаємодії суб'єкта й об'єкта наукового пізнання; 4) положенням науки у гносеологічному й аксіологічному просторі; 5) теоріями, кон-

³ Див.: Тарасевич В.М. Апологія екуніки (про економічне наукове й універсумне знання) // Економічна теорія. – 2011. – № 1. – С. 5–6.

цепціями, гіпотезами, ідеями; 6) відповідним методичним інструментарієм і категоріальним апаратом.

Уже саме місце предмета в низці складових наукової парадигми породжує сумніви у вичерпаності його характеристики лише тим, *що безпосередньо* вивчає наука. Перш за все, зміст предмета є важливим результатом взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання. Об'єкт пізнання – це, як правило, певна частина об'єктивної реальності, з якою безпосередньо пов'язана життєдіяльність суб'єкта. Остання супроводжується як усвідомленим, так і неусвідомленим процесом відбиття. У першому випадку має місце *власне пізнавальна діяльність*. Як відомо, ті боки, властивості та відносини об'єкта, які піддаються активній обробці за допомоги останньої, складають *предмет* пізнання.

Якщо суб'єкт розташований поза об'єктом як сторонній спостерігач, він не включений у предмет пізнання. Якщо суб'єкт розглядає себе як невід'ємну складову об'єкта, то у сферу його пізнавальних інтересів включено власну дію на об'єкт. Якщо ж суб'єкт сприймає себе як об'єкт пізнання, то предметом пізнання стає та складова його сутності, на яку спрямована його пізнавальна діяльність. Позиція *позазнахідності*, яку посідає суб'єкт пізнання, різко контрастує зі спробою подати суб'єкт пізнання як об'єкт. Ясно, що дослідник має справу з різними "зрізами" реальності, тому пліднішими видаються імперативи не їх зіставлення або субституції, а можливої комплементарності.

Зрозуміло, предмет – аж ніяк не пасивна детермінанта діалектики суб'єкта й об'єкта пізнання. Будучи одного разу визначеним, отримавши самостійний статус, предмет знаходить власний потенціал активності, форми прояву якої можуть бути вельми багатоманітними. Наприклад, предмет окреслює межі пізнавальної діяльності, задає характер дії суб'єкта на об'єкт пізнання, визначає статус останнього. Перелік таких форм *зовні орієнтованої* активності предмета може бути продовжений мірою вивчення його взаємозв'язків з іншими елементами парадигми. Найважливішим свідченням його *внутрішньо орієнтованої* активності є процеси його самоорганізації та самоструктурування.

Предмет – це, передусім, *предметний простір*, який у принциповому плані може розширюватися аж до зовнішніх меж об'єкта пізнання. В рамках предметного простору пізнавальна діяльність може набувати тієї або тієї спрямованості. *Предметні напрями*, що формуються таким чином, забезпечують спадкоємність у часі та кумулятивність науки. Мірою проникнення дослідження у глибини реальності та сходження від її основ до зовнішніх форм можуть фіксуватися різні *предметні рівні*. Розроблення якогонебудь предметного напрямку і/або рівня може супроводжуватися виокремленням тієї або тієї *предметної галузі*, того або того переліку досліджуваних проблем (*предметної проблематики*).

Характер і форми взаємозв'язків структурних елементів предмета багато в чому детерміновані рухом самої реальності та, відповідно, співвідношеннями змінних складових наукової парадигми. Не виключена і "зворотна" детермінація. І те і те має перебувати в полі зору вченого. Так, *світоглядні принципи* і *ціннісні* установки формуються в результаті

осягнення об'єктивної реальності як надскладної людиновимірної системи, в якій предмет даної науки суть лишень окремий елемент. У цьому сенсі згадані принципи, установки і предмет співвідносяться як загальне й особливе. Зокрема, перші визначають системоутворювальні параметри предмета, обрис предметного простору, предметних напрямів. Своєю чергою, предмет як перелік досліджуваних проблем збагачує світогляд, а виокремлення меж предметних просторів різних наук сприяє структуризації світоглядних принципів і ціннісних установок.

Вивчення співвідношення світогляду і предмета є важливим і в сенсі чіткого розмежування *усвідомленого* і *неусвідомленого* начал науки. Як правило, неусвідомлене у вигляді несвідомого і підсвідомого привноситься в наукову систему багатшим порівняно з нею світоглядом. Зрозуміло, не має йтися про повне "вигнання" неусвідомленого з науки як чужорідного начала. Але його абсолютизація під впливом моди, спроб бути оригінальними тощо може призвести до змішання науки і ненауки, розмивання меж науки, що негативно позначиться, зокрема, на з'ясуванні її справжнього становища в низці інших наук, в історичному потоці економічної думки.

Результати ідентифікації предмета поза гносеологічними "координатами" не передбачувані так, як не передбачуваний рух елементів свідомості в "океані" несвідомого. З іншого боку, не чітко визначений предмет є ненадійним "компасом" для пошуку справжнього історичного становища науки. Отже, процеси детермінації предмета науки та її гносеологічних "координат" мають бути взаємообумовлені та синхронізовані. Це сприяє збереженню її самості, адекватності її "сфер впливу", межових галузей і галузей спільних інтересів з іншими науками в кожен момент безперервного потоку змін.

Якщо предмет науки встановлює зовнішні межі специфічного простору її інтересів, а також досліджувані напрями, рівні, галузі та проблеми, то сукупність *теорій*, *концепцій* і *гіпотез* забезпечує їх реальне наукове наповнення ідеями, поглядами, уявленнями. Мірою освоєння науковою думкою вказаних складових формуються відповідні *часткові теорії*. Але та або та часткова теорія може відобразити і ті об'єктивні аспекти предмета, які до її (або у процесі паралельного з нею) розроблення не були сприйняті безпосередньо. Тим самим вона виходить за рамки початково заданої складової предмета, поступово освоюючи його іншу або нову складову. Так можливе формування як рівнорівневих (з погляду глибини відбиття реальності) часткових теорій, так і різнорівневих, що дедалі глибше проникають у підвалини економіки.

Повнішу характеристику предметного простору, тієї або тієї його важливої складової може забезпечити *метатеорія*, що синтезує відповідні часткові теорії. Цілком можливим є перетворення метатеорії на окремий випадок загальнішої та складнішої теорії. Питання лише в тому, відбудеться це в межах даного предмету чи поза ними. Оскільки теорія є змістовним ядром парадигми, остільки зазначені взаємозв'язки головне є вірними і для часткових парадигм, і для метопарадигм. Проте через складнішу структуру *метопарадигми*, багатопланову взаємодію метатеорії

з іншими елементами метапарадигми складнішими виявляються і взаємозв'язки. Наприклад, у теорії можуть бути наявні непарадигмальні ідеї, а метапарадигма може змістовно не обмежуватися лише якоюсь однією теорією: збіг меж теорій і парадигм зовсім не обов'язковий.

Не виключено, що вказані ідеї суть насіння, з якого за відповідних умов можуть вирости *синтетичні* наукові системи. Учення А.Сміта буквально виткане з несистемних один щодо одного ідей. Своїм попередником його небезпідставно називають прихильники різних теорій – трудової вартості, витрат, чинників виробництва. Чи не тому він визнаний одним із найвидатніших учених-економістів? Якщо гуманістичні ідеї молодого К.Маркса критики⁴ вважають несистемними, такими, що суперечать його пізнішому економічному вченню (що, до речі, не є переконливо доведеним), то чом би їм не звернути увагу на їх (ідей) синтетичний потенціал?

Предмет науки, як відомо, визначає її *методичний інструментарій* (надалі – метод). Мірою освоєння науковою думкою тієї або тієї предметної складової розвивається і відповідний метод, заперечуючи одні свої елементи, вдосконалюючи інші, знаходячи треті. Своєю чергою, метод визначає предмет, принаймні, у двох випадках. По-перше, як результат пізнавального процесу, що вже відбувся, виступає інструментарієм отримання нових ідей. По-друге, формування методу і його застосування, як правило, супроводжується розвитком предмета. У цьому сенсі неадекватність методу предмету, до чого так прискіпується ортодоксальна критика, є не менш значущою за адекватність, до якої критика приязна. Насправді. *Ще* не адекватний предмету метод перебуває у процесі "доростання" до нього і може привносити в нього нові елементи. *Вже* не адекватний предмету метод свідчить, як правило, про вихід предметної проблематики за межі впливу цього методу і необхідність, принаймні, істотної модернізації останнього. Отже, найпродуктивнішою є *динамічна відповідність* предмета і методу, що досягається на підставі та за допомоги невідповідності у процесі їх результативної взаємодії.

Характер руху парадигми в кінцевому підсумку має відповідати характеру руху реальних процесів. Але відносність і багатоваріантність останнього робить практично неминуchoю різноманітність інтерпретацій парадигмальних змін. Одна з інтерпретацій може виходити з *еволюційно-революційного* характеру вказаних змін.

Найважливішою умовою *еволюції* парадигми є змінна, але стала відповідність між її складовими, які зберігають початкову якісну визначеність. Перебуваючи на траєкторії сходження, парадигма поступово набуває зрілості та завершеності, стає дедалі розвиненішою і наповненою відповідність між її складовими. Заглиблюється пізнання суб'єктом даного об'єкта і самого себе у відношенні з ним, предметний простір наповнюється теоретичним змістом, метод "доростає" до предмета, а складові парадигми і вона сама – до певних світоглядних принципів і ціннісних установок. Під впливом активної пізнавальної та критичної діяльності суб'єкта швидшими темпами еволюціонує змістовне ядро парадигми, поси-

⁴ Див.: Самарская Е. Маркс, Гегель и коммунизм // Вопросы философии. – 2004. – № 8. – С. 80.

лаючи імпульси змін іншим її складовим, перш за все, методу. Водночас можуть відсіюватися складові, які не відповідають предметному простору. Рано чи пізно настає момент насичення парадигми, набуття нею певній цілісності. Вона досягає вищої точки еволюції, за якою можливий її захід. Як правило, він пов'язаний з утратою історичних пріоритетів відбиваними нею реальними процесами і протікає тим швидше, чим менше вона є *критичною і самокритичною*.

Ідеї, що йдуть від нових реалій, можуть бути нею або відкинуті як абсолютно чужі, або інтегровані як "окремий випадок", "виняток із правил" або на інших засадах. У першому випадку нові ідеї поступово накопичуються за межами даної парадигми в умовах різкого або помірного розмежування з нею, формуючи їй альтернативу, конкуруючи з нею і підтримуючи її ззовні. У другому парадигма еволюціонує, намагаючись зберегти статус-кво, але поступово стаючи іншою, оскільки в ній самій зростають і накопичуються альтернативні їй ідеї.

Неадекватна інституціоналізація та ідеологізація пануючої парадигми здатна різко загальмувати або навіть зупинити її еволюцію, зокрема до набуття нею зрілих форм, перешкодити виникненню легальних альтернатив. У цих умовах *жодна* з парадигм не застрахована від рецидивів світської релігії. Зрозуміло, нові ідеї все ж таки розвиваються – або за межами офіціозу, або набуваючи потрібної їм форми. Але темпи їх накопичення, адекватні потребам прогресу, їх роль у суспільстві можуть різко зрости тільки в результаті докорінних інституційних змін.

Накопичення нових ідей і поглядів, що супроводжується активними методологічними пошуками і комунікативною критикою, рано чи пізно народжує нову якість – концептуальну схему нової наукової парадигми. Це *революційне* зрушення може спиратися як на формально-логічне, так і на діалектичне заперечення попередніх парадигм і відбутися як у рамках однієї з них, так і за їх межами. У будь-якому разі контури складових нової парадигми окреслюються не одночасно. Ймовірно, спочатку оригінальні ідеї стимулюють критику і переосмислення існуючих світоглядних принципів і ціннісних установок. Відбувається поступове усвідомлення адекватності цих ідей іншому предметному простору. Потім активізуються пошуки прийнятних для дослідження інструментів як у рамках уже накопиченого методичного інструментарію, так і якісно нових. Із простого набору елементів концептуальна схема поступово перетворюється на активно зростаючий організм. Нова парадигма стверджується поступово, в суперництві з іншими парадигмами. Їх співіснування, взаємодія і *взаємна критика в широкому сенсі*, в усьому багатстві її змісту і контекстів є важливими умовами творчого зростання наукового співтовариства, його прихильності суспільній практиці, яка одна тільки і може виступати як вищий суд, що виносить остаточний вердикт.

Зрозуміло, вказані методологічні нотатки не претендують на безперечність і повноту, тим більше що нижче їх потенціал буде реалізований лише частково, оскільки обсяг статті дозволяє обмежитися лишень ескізом, схемою предметного простору політичної економії в широкому сенсі.

Предметний простір

Контури суспільного виробництва і відтворення життя як об'єкта наукового пізнання окреслено вже в рамках *економічної прапарадигми*. Елементи предмета науки присутні і в економії, що описувала, здебільшого, натуральні форми багатства, і в хрематистиці, що вивчала проблеми множення майна і грошового багатства, і в середньовічних теологічних описах господарської практики. Проте лише в рамках *меркантилістської парадигми* тлумаченням **багатства** як створюваної, споживаної та накопичуваної маси благ, з одного боку, і як маси грошових коштів – з іншого, вперше позначено *межі предметного простору* науки, що **тільки народжується**. Остання отримує ім'я "**політична економія**" не випадково. Нагальна практична потреба стимулювала вивчення проблематики національного багатства, і перш за все у сфері обігу. Тут доволі чітко виокремлюються два предметні рівні, відомі в історії економічних учень як система грошового і торгового балансу, успішно застосовується достатньо відпрацьований описово-емпіричний інструментарій.

Бурхливий старт індустріалізму ініціював вивчення проблематики трьох відносно самостійних складових (форм) багатства – вартісної, кориснісної та соціальної. Тим самим у контурах предметного простору чітко позначилися основні *предметні напрями* – вартісний, кориснісний, соціальний, які багато в чому визначають статус відповідних часткових парадигм.

В епоху **раннього індустріалізму** активніше розробляють вартісну парадигму і *вартісний предметний напрям*. У його історичній еволюції з певною часткою умовності можна виокремити три предметні рівні. Для *першого* рівня, що панував аж до виникнення класичних учень, характерні виокремлення й осмислення вартісних форм багатства і первинних абстракцій (ціна, гроші, вартість, прибуток і т. д.), а також видимих взаємозв'язків між ними. *Другий* рівень пов'язаний із дослідженнями економістами-класиками природи, причин і джерел вартісного багатства за допомоги активного використання методів індукції, дедукції, сходження від абстрактного до конкретного. Гносеологічний стрибок від конкретних видів праці до праці взагалі як першоджерелу багатства означав набуття теорією трудової вартості адекватної собі наукової основи. Для *третього* рівня характерний акцент на соціально-економічній проблематиці багатства і відносинах між людьми у відтворенні життя. Послідовний історизм і діалектичність учення К.Маркса забезпечили теорії трудової вартості та вартісній парадигмі внутрішню цілісність і завершеність. Процес подальшого подвійного заперечення останньої – негативного (в рамках сталінізованого марксизму-ленінізму) і позитивного (в рамках наукової традиції соціал-демократії та творчого марксизму) – властивий не лише теоретичній системі капіталістичних виробничих відносин, а й іншим *предметним галузям* цього рівня, а саме: галузі соціалістичних виробничих відносин, галузі виробничих відносин у перехідних суспільствах, а також галузі виробничих відносин у всесвітньому господарстві.

В епоху **пізнього індустріалізму** в розвинених країнах домінує розроблення не вартісної, а кориснісної парадигми. Гносеологічним стрижнем останньої є *кориснісний предметний напрям*, пов'язаний із дослі-

дженням багатобічної проблематики *кориснісної форми багатства* (кориснісного багатства). Для *першого* предметного рівня вказаного на пряму характерний емпіричний опис і первинне осмислення змісту кориснісного багатства як сукупності економічних благ, призначених для споживання, виокремлення його основних форм і первинних абстракцій (благо, корисність, потреба тощо). *Другий* предметний рівень поданий дослідженнями природи, джерел і причин кориснісного багатства. Тут доволі впевнено можна виокремити дві предметні галузі: *першу* вивчають, головню, пізні класики, які обґрунтували теорії чинників і витрат виробництва, в рамках *другої* абстрактно-логічний аналіз кориснісної складової багатства з позицій суб'єкта-споживача привів до створення теорії граничної корисності.

Подальший розвиток кориснісної парадигми спирається на спроби синтезувати пізньокласичні та маржиналістські теорії й відповідний їм методичний інструментарій. Саме тому *третьому* предметному рівню властиве комплексне дослідження багатства як засобу задоволення потреб і як результату зусиль з позицій економічного раціоналізму, причому *мікро-економічні* аспекти дослідження репрезентовані першою предметною галуззю, *макроекономічні* – другою. Проблематика вказаних галузей відома з англо-американських підручників. Її ядро – вибір найефективнішого варіанту поєднання і використання рідкісних ресурсів для виробництва благ із метою задоволення людських потреб. Відомо і те, що результатом взаємодії мікро- і макроекономіки стали "неокласичний синтез" і сучасна економікс. Лише в середині ХХ століття під запропоновану А.Маршаллом нову назву фундаментальної економічної науки підведено відповідну теоретичну базу. Відповідну в тому сенсі, що в економікс розглядають, переважно, не причинно-наслідкові та генетичні, а функціональні та десоціалізовані зв'язки. Звідси її відомий інструменталізм і операціональність. Зміст її обмежений лише кориснісною парадигмою і є в певному сенсі продуктом досягнення нею цілісності та завершеності.

Соціальна форма багатства, що досліджується в рамках *соціального* предметного *напряму* і є своєрідним центром кристалізації елементів соціальної парадигми, "за віком" навряд чи поступається вартісній та кориснісній формам. Досить згадати розробки німецької історичної школи й "Економічно-філософські рукописи" К.Маркса. Але виникнення і розвиток його *першого* предметного рівня, ймовірно, пов'язані з появою ендогенних (щодо економічних) соціальних підходів поряд з екзогенними, включенням у поле зору вчених нових для політичної економії об'єктів – екологічної, соціальної, духовної та політичної сфер життєдіяльності в їх безпосередньому зв'язку з економічною, інакше кажучи – економіко-екологічної, економіко-соціальної, економіко-духовної та економіко-політичної сфер. У гносеологічному плані вказаний предметний рівень репрезентований багатоманітністю проблематики *соціально-інституціонального* напряму світової економічної думки, *неекономічного імперіалізму* в різних формах: інституціональної економіки, еволюційної економіки, фізичної економії, економічної соціології, нейроеконіміки тощо.

Логічним завершенням формування вказаного предметного рівня могло б стати визнання науковим співтовариством *людини-особи* (а не homo

оесопomicus) як *вирішальної складової багатства*. Ймовірно, вказане предметне зрушення адекватне **ранньому постіндустріалізму**, виходить за межі економічної метапарадигми⁵ і здійсниме лише в рамках гуманістичної метапарадигми. Це стосується і *другого* предметного рівня, присвяченого вивченню природи, джерел і причин соціального багатства. У змістовному плані вони є далекими від остаточної визначеності. Зараз можна лише припустити, що дедалі більше політична економія в широкому смислі матиме справу з олюднювальною діяльністю. У зв'язку з цим вельми перспективними видаються дослідження у трьох взаємопов'язаних предметних галузях.

Для *першої* є характерним вивчення людини як індивідуальності в системі зв'язків із самою собою у процесі самодіяльності. У центрі уваги *другої* предметної галузі – суспільна людина в системі відносин у процесі олюднювальної діяльності. *Третя* охоплює проблематику діяльної суспільної людини у взаємозв'язках з універсумом. Фундаментальне розроблення вказаної проблематики дозволить у перспективі наблизитися до *третього* предметного рівня, який, на мій погляд, буде пов'язаний із комплексним осмисленням еволюції діяльної людини як суперечливої триєдності індивідуального, асоційованого й універсального.

Багатоманіттю, певній хаотичності та неструктурованості змісту соціального напрямку відповідає строкатість методологічного інструментарію. По-перше, конкретизуються і збагачуються традиційні емпіризм, описово-статистичні методи, історичний і соціологічний підходи. При цьому аж ніяк не безумовним стає заперечення дедукції та причинно-наслідкового аналізу. По-друге, очевидним є зрушення від технологічного й економічного детермінізму до міждисциплінарного аналізу, що спирається на досягнення багатьох гуманітарних наук. По-третє, розширюється використання підходів, характерних для природничих наук – біології, термодинаміки тощо. Усе це свідчить про інтенсивні пошуки методів, адекватних вивченню саме соціальної форми багатства. Наскільки вони будуть плідними, покаже майбутнє.

Отже, залишаючись **наукою про багатство**, політична економія в широкому смислі еволюціонує в напрямку розширення й ускладнення його проблематики. У відповідь на нові об'єктивні реалії змінюються її домінуючі парадигми, предметні складові (напрями, рівні, галузі), методи, назви. Спрощені тлумачення вказаних змін – у сенсі припинення існування однієї предметної складової й абсолютного панування іншої, яка її змінює,

⁵ Економічна метапарадигма являє собою такий собі синтез вартісної, кориснісної та низки елементів соціальної парадигм. Хоча їх предметні та змістовні напрями є різними, розташовані вони в єдиному предметному і змістовному просторі, обмеженому проблематикою багатства як сукупності товарів і благ, детермінованому в кінцевому підсумку індустріальною працею. Проте остання так і не стала адекватною основою соціальної парадигми. У поєднанні з іншими чинниками це не дозволило їй набути цілісності й отримати загальну теорію в індустріальну добу, але не завадило інтегрувати деякі вартісні та кориснісні теоретичні положення і методичний інструментарій.

Соціальна парадигма є адекватною новій, *гуманістичній, метапарадигмі*, покликаний відобразити тенденції та досягнення "царства свободи" – гуманізації, соціалізації, інтелектуалізації, екологізації, вільного розвитку кожного як умови вільного розвитку всіх (К.Маркс).

видаються неприйнятними. Гносеологічна палітра є набагато складнішою. Подібно до ідей, указані складові не вмирають, залишаючись самоцінними і загальнозначущими, змінюються лише їхні місце і роль у предметному просторі, зміст, характер і форми взаємодії.

Поряд із фрагментацією і диференціацією дедалі більш значущою стає тенденція до інтеграції різних напрямів і шкіл політичної економії в широкому сенсі, що продовжують конкурувати, до переважання синтетичних і комплексних підходів у дослідженнях соціально-економічних реальностей. У зв'язку з цим видається правомірним припущення про формування у предметному просторі політичної економії в широкому сенсі особливого *синтетичного напрямку* досліджень, у якому з певною часткою умовності доцільно виокремити три основні рівні. *Перший* поданий комплексними і синтетичними вченнями Й.Шумпетера, М.Туган-Барановського, М.Кондратьєва. Для *другого* рівня характерне поєднання, синтез окремих складових вартісного, кориснісного і соціального напрямів. Прикладом може слугувати предметний зміст економічної метапарадигми. *Третій* рівень пов'язаний із пошуками можливостей інтеграції результатів наукових досліджень і деяких наукових і позанаукових практик людинознавства, що мають справу з людським несвідомим і підсвідомим.

Комплексне дослідження накопиченого наукового потенціалу є необхідною, але недостатньою умовою адекватного наукового відбиття сучасних *перехідних економічних процесів* – і глобальних, характерних для світової цивілізації загалом, і локальних, що охопили окремі регіони світу і країни. Способом руху суперечності між масштабами і глибиною вказаних процесів і рівнем їх фундаментального теоретичного відбиття може стати розроблення *економічної теорії перехідного суспільства* як невід'ємної складової політичної економії в широкому сенсі, що досліджує *особливий напрям* проблематики багатства – його *перехідні форми*. Йдеться, передусім, про світову спільноту, в якій домінують перехідні, а не стаціонарні процеси (*перший* предметний рівень). Особливості соціально-економічного розвитку нових незалежних держав можуть знайти відбиття в розробленні перехідного варіанту соціалізованої економічної метапарадигми. Адекватним їй є предметний рівень (*другий*), поданий проблематикою перехідних форм багатства в суперечливій триєдності його основних складових – вартісної, кориснісної та соціальної. Наявні теоретичні розробки роблять правомірним припущення про імперативи виокремлення в його (рівня) рамках чотирьох предметних галузей – теоретико-методологічної, мікро-, макро- і мегаекономічної. Перша присвячена розгляду загальних основ, закономірностей і тенденцій перехідного суспільства і перехідної економіки, а наступні три – вивченню специфіки прояву цих загальних основ на мікро-, макро- і мегаекономічному рівнях, а також особливостей відносно самостійного руху і взаємодії перехідних процесів у межах кожного з указаних рівнів національної економіки.

Отже, предметний простір політичної економії в широкому сенсі є єдиним і значною мірою структурованим (таблиця). Разом з тим йому властиві незавершеність і відвертість: і ендегенна – на "білі плями" на-трапляємо навіть у добре відомих напрямках, рівнях і галузях, і екзогенна –

Таблиця

Будова предметного простору політичної економії в широкому смислі

Простір			
Зміст	Напрями	Рівні	Галузі
БАГАТСТВО	ЕКОНОМІЧНИЙ	I. Вартісні форми багатства і видимі зв'язки між ними	
		II. Причини і джерела вартісного багатства	
		III. Соціально-економічна проблематика багатства, відносини людей у виробництві життя	Виробничі відносини { 1) капіталістичні 2) соціалістичні 3) у перехідних суспільствах 4) у всесвітньому господарстві
		I. Кориснісні форми багатства і первинні абстракції	
		II. Причини і джерела кориснісного багатства як сукупності економічних благ	1) теорія чинників виробництва і триєдине джерело багатства 2) теорія граничної корисності. Кориснісне багатство з позицій суб'єкта-споживача
		III. Багатство як засіб задоволення потреб і як результат зусиль	1) мікроекономічні аспекти багатства 2) макроекономічні аспекти багатства
	СОЦІАЛЬНИЙ	I. Виокремлення соціального багатства з економічного. Людина-особистість як головна складова багатства	
		II. Причини і джерела соціального багатства. Олюднювальна діяльність як його субстанція	1) людина як індивідуальність у процесі самодіяльності 2) суспільна людина у процесі олюднювальної діяльності 3) суспільна людина у взаємозв'язках з універсумом
		III. Діяльна людина як суперечлива триєдність індивідуального, асоційованого й універсального	
		I. Учення Й.Шумпетера, М.Туган-Барановського, М.Кондратьєва	
		II. Поєднання, синтез різних аспектів і форм багатства	
		III. Можливості інтеграції результатів наукових досліджень і ненаукових практик	
	Перехідні форми багатства	I. Перехідні процеси у глобальній і регіональних економіках	
		II. Перехідні процеси в національній економіці	1) теорія і методологія перехідної економіки 2) перехідна мікроекономіка 3) перехідна макроекономіка 4) перехідна мегаекономіка

по-перше, критерії структуризації можуть бути іншими, а по-друге, потрібно враховувати і могутню експансію інших наук і позанаукових практик. Наприклад, у рамках другого рівня *синтетичного предметного напрямку* може бути виокремлено особливу галузь, подану *економічною синергетикою*. Її об'єкт – економічна система як надскладне людиновимірне утворення, що самоорганізується і саморозвивається, яка еволюціонує в рамках універсуму. Серед найактуальніших доцільно виокремити такі її предметні проблеми, як економічна синергія і дисипація.

Інтеграція в рамках економічної синергетики системного, еволюційного, елевацийного та інших підходів є важливою не тільки для адекватного дослідження її власної проблематики, а і як інструмент вивчення багатства як триєдності вартісної, кориснісної та соціальної складових, що може спричинити виокремлення його синергетичної складової.

Методологічний бум, що почався у 80–90-і роки XX століття і триває дотепер, і пов'язане з ним інтенсивне розроблення проблематики методології та філософії економічної науки, прогрес історії економічних учень і економічної історії свідчать про набуття науковою економічною саморефлексією статусу *інтелектуального предметного напрямку* політичної економії в широкому сенсі. Втім, ця проблематика потребує спеціального осмислення й обговорення.

Отже, політична економія в широкому сенсі є не тільки історичною, але і цілком сучасною, відкритою в майбутнє і як така має право претендувати на те загальне, що відрізняє її від дітей і внуків і що ріднить із ними. Діалектики загального, особливого й одиничного дотримуються всі науки⁶. Чи не на часі визнати це й ученим-економістам? Хіба політична економія в широкому сенсі⁷ має менше прав на те, щоб її ім'я власне носила наша наука, ніж, наприклад, економічна теорія або теоретична економіка? Погодимось, зовсім не менше.

⁶ Наприклад, хімія є визнаною матір'ю численних хімії – загальної, неорганічної, органічної, колоїдної, фізичної и т. д., співвідноситься з ними як загальне з особливим і одиничним. Це стосується математики, фізики, біології, географії, психології тощо.

⁷ Визнання політичної економії в *широкому сенсі* актуалізує проблематику політичної економії у *вузькому сенсі*. До здійснення відповідних досліджень можна припустити існування *кількох* таких вузьких смислів, що передають особливі напрями, галузі або проблеми предметного простору. Наприклад, "нову політичну економію", "інституціональну політичну економію", "глобальну політичну економію", що активно розвиваються, можна охарактеризувати як *особливі* галузі та/або напрями політичної економії в широкому сенсі.